

NOVA ISTRAŽIVANJA O GRAĐANSKOM DRUŠTVU U 19. STOLJEĆU

Bielefeldska »škola« historičara već dvadesetak godina predstavlja avangardu u istraživanjima historije društva. (M. Gross, *Historijska znanost*, II. izd., Zagreb 1980, 358—9; Ista, *Ekumena historičara*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 18, 1985, 276—8.) Zato je izuzetno važno upoznavanje s rezultatima njihovih međunarodnih anketa. Od listopada 1986. do kolovoza 1987. Centar za interdisciplinarno istraživanje Sveučilišta u Bielefeldu okupio je grupu istraživača od preko 40 historičara i predstavnika drugih društvenih znanosti u vezi s temom: »Građanstvo, građanski način života i građansko društvo, Devetnaesto stoljeće u evropskoj usporedbi« (*Bürgertum, Bürgerlichkeit und bürgerliche Gesellschaft, Das 19. Jahrhundert im europäischen Vergleich*). U vezi s tim projektom održane su četiri konferencije. Nismo dakako u mogućnosti da obavijestimo čitaoce o svim izdanjima koja su se u vezi s time pojavila od 1987. do 1989. U svakom slučaju u izvještajima I. Iveljić i M. Gross riječ je o bogatstvu problemâ koji mogu biti poticaj našim historičarima da obrate više pažnje istraživanju društvenih struktura, u nas deficitarnom području, iako posljednjih godina već imamo značajnih istraživačkih rezultata.

LIBERALISMUS IM 19. JAHRHUNDERT. DEUTSCHLAND IM
EUROPÄISCHEN VERGLEICH, ur. Dieter Langewiesche, *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 79, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988; 537 str.

Liberalizam i građanstvo 19. stoljeća — nije li toj temi posvećeno dovoljno stranica historiografije? Može li se već napisanima dodati nešto novo? Pitanja ovakve vrsti u historijskoj znanosti mogu biti samo retorička jer prvo implicira nijećan, a drugo potvrđan odgovor. Knjiga *Liberalizam u 19. stoljeću. Njemačka u evropskoj poredbi** pokazuje da i o tako »popularnim« i »velikim« temama poput liberalizma i građanstva ne znamo dovoljno, a i ono što znamo vrlo je često tek shematizirani prikaz složene povijesne zbilje.

Središnje istraživačko pitanje *Liberalizma u 19. stoljeću* jest značenje i domet njemačkog liberalizma u evropskoj poredbi. Dosljedna centripetalnost pojedinih rasprava spriječila je učestalu popratnu pojavu mnogih sku-

* Radovi tiskani u ovoj knjizi jesu izlaganja na konferenciji naslovljenoj *Građanstvo i liberalizam u 19. stoljeću. Njemačka u evropskoj poredbi*, koja je održana od 18. do 21. veljače 1987.

pova i simpozija — iznošenje niza pojedinačnih činjenica nevažnih za centralnu temu, a izbor prostornih i vremenskih odrednica nametnuo je raspravu o liberalizmu unutar historijskog konteksta.

Radovi u knjizi podijeljeni su u sljedeće skupine: I. Liberalizam u unutrašnjonjemačkoj i njemačko-austrijskoj poredbi; II. Liberalizam u njemačko-britanskoj poredbi; III. Liberalizam u romanskim zemljama: Francuskoj, Italiji, Belgiji i Španjolskoj; IV. Jugoistočna i istočna Evropa: Ugarska i Rusija; predgovor je napisao Jürgen Kocka a uvodno izlaganje podnio Dieter Langewiesche. Budući da smatram da se radi o vrlo važnoj knjizi, prikazat ću ukratko svaki pojedini rad.

Najviše radova sadrži skupina posvećena njemačkom prostoru a predvodi je rad Jamesa Sheehana (Wie bürgerlich war der deutsche Liberalismus?) koji razlaže u kojoj je mjeri njemački liberalizam bio građanskim pokretom. Prikazujući razvoj i oblike njemačke građanske kulture od 18. stoljeća do prvog svjetskog rata, autor zaključuje kako su građanske institucije bile i organizacijski temelj liberalizma, ali su ostale nedostupne nižim društvenim slojevima, pa Sheehan elaborira tezu o jazu normativnog i empirijskog u liberalno-građanskom svjetonazoru. Posebnu pažnju zaslužuje poglavlje o građanskom društvu za razdoblje Carstva, zato što mišljenja o tom variraju od teze o »nečujnoj građanskoj revoluciji« do stavova kako njemačko ujedinjenje nije popraćeno i primjerenim jačanjem građansko-liberalnih elemenata. Sheehan se u toj dvojbi drži srednjega puta jer obrazlaže utjecaj građansko-liberalnih vrijednosti u pravnom sustavu, kulturi pa i ekonomiji, ali upozorava i na neosporeni autoritet cara, utjecaj aristokratske elite, nedodirljiv položaj vojske i slabost parlamenta.

Zanimljive priloge o regionalnoj profiliranosti njemačkog liberalizma napisali su Toni Offermann, Wolfgang Kaschuba i Herbert Obernaus. Obernaus (Region und politisches Interesse im Vormärzliberalismus Preussens) smatra da je nepostojanje centralnog reprezentativnog tijela u predožujskom razdoblju utjecalo na regionalnu komponentu njemačkog liberalizma. Poredbom regionalnih razlika između liberala istočno i zapadno od Labe od dolazi do zaključka kako je liberalizam u Porajnju pretežno krupnograđanskog karaktera, dok istočno od Labe dominiraju trgovci i inteligencija. Obernaus upozorava da prije 1848. godine regionalne razlike ne opterećuju liberalizam jer njemački liberali nisu prisiljeni razviti cjelovitu državno-političku koncepciju. Identičnu poredbu za razdoblje od 1848. do njemačkog ujedinjenja proveo je T. Offermann (Preussischer Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung im regionalen Vergleich. Berliner und Kölner Fortschrittliberalismus in der Konfliktzeit) analizirajući program i društvenu strukturu Njemačke stranke napretka u Berlinu i Kölnu. Istraživanje je pokazalo da je unatoč istovjetnosti socijalne baze stranke u oba grada, u Kölnu prevladalo lijevo krilo koje je dovodilo u pitanje prusko vodstvo. U izvrsnom radu W. Kaschuba (Zwischen Deutscher Nation und Deutscher Provinz. Politische Horizonte und soziale Milieus im frühen Liberalismus) predstavlja njemački liberalizam kao pokret za građanske slobode i nacionalno jedinstvo, ali i kao fenomen ograničen u socijalnom i regionalnom pogledu. Na važno pitanje da li je liberalizam emancipatorski pokret ili

klasni program, Kaschuba razložno odgovara da je revolucija 1848. suočila njemačke liberalne s nacionalnom stvarnošću i socijalnim pitanjem te ih prisilila da birajući nacionalno jedinstvo, a ne građanske slobode, jasno profiliraju klasnu komponentu liberalizma. Autor prikazuje i regionalne razlike dokazujući isprepletenost političke kulture i socijalnog miljea s obzirom na to da komunikacija u obliku rodbinskih i prijateljskih veza, zajedničkog školovanja ili članstva u udruženju često predstavlja i mrežu političkih odnosa.

Barbara Vogel (Beamtenliberalismus in der Napoleonischen Ära) obradila je činovnički liberalizam napoleonskog razdoblja, posebice djelatnost visokog činovnika O. F. Scharnwebera. Ona se opire tezi o suprotstavljenosti činovnika-predstavnik države i društva i smatra da je u ranom 19. stoljeću država ne samo institucionalni već i socijalni pojam, u suvremenoj upotrebi često sinoniman s nacijom, pa kao kolektivni singular znači ukupnost građana. Na taj način činovnički aparat javlja se kao posrednik između nacije i vladara jer je čovjek građanin države, a podanik samo kralju. Tu konstelaciju mijenja restaurativna politika u kojoj činovništvo predstavlja monarhički princip prema naciji, a ne obratno. Pitanjem njemačkoga plemićkog liberalizma bavi se Ch. Dipper (Adelsliberalismus in Deutschland) sa zaključkom kako se ne može govoriti o njemačkom plemićkom liberalizmu, već samo o pojedinim liberalnim plemićima jer plemićki liberalizam podrazumijeva regionalnu ili socijalno odredljivu skupinu plemića koja postaje konstitucionalnim pokretom. O njegovoj tezi o plemićkom liberalizmu kao obilježju zaostalosti neke zemlje dalo bi se više raspravljati. Naime, iako je neosporno da plemićki liberalizam preuzima ulogu nedovoljno jakog građanstva, činjenica da plemstvo vodi bitnu ulogu u liberalizaciji zemlje ne mora uvijek svjedočiti o njezinoj zaostalosti. Tomu u prilog govori ne samo britanski plemićki liberalizam već i slučaj Lombardije.

Gangolf Hübinger (Hochindustrialisierung und die Kulturwerte des deutschen Liberalismus) analizira kulturne vrijednosti njemačkog liberalizma u razdoblju uznapredovale industrijalizacije, prikazujući kako promijenjena društveno-ekonomska situacija rastače klasični koncept napretka pretvarajući ga u mjerljivu ekonomsko-tehničku kategoriju. Hübinger zaključuje kako se njemački liberali nisu uspjeli u značajnijoj mjeri okoristiti modernizacijskim tendencijama.

Liberalizmom u Habsburškoj Monarhiji bave se tri autora, Klaus Koch (Frühliberalismus in Österreich bis zum Vorabend der Revolution 1848) daje kratak pregled liberalizma do 1848, slijedom klasifikacije G. Franza, prema kojoj postoje tri liberalna pravca: jozefinistički, staleško-konzervativni i građansko-liberalni. Mada Koch nastoji potanje odrediti ta usmjerenja i njihove nosioce, može se reći da se radi o sumarnom prikazu temeljenom više na literaturi nego na vlastitoj interpretaciji. Možda je to i stroga ocjena, ali se ona upravo nameće u poredbi s prilogom Harma Hinricha Brandta (Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und Großer Depression) koji je također dao opći pregled, ali za razdoblje od 1848. do velike ekonomske depresije. Razlike u pristupu manifestne su već u uvodnoj Brandtovoju postavci o prosvjetiteljsko-apsolutističkoj birokraciji kao izrazu sukoba dru-

štvenih interesa. Brandt prikazuje liberalne težnje na razini države kao činovnički liberalizam, dok se u društvu odvija recepcija političkog liberalizma individualnopravnog sadržaja. Takav pristup porediv je s Meriggievim, koji koristi termin »liberalizam odozgo i odozdo«. Brandt razlaže konstitucionalne pokušaje 1848—49, neoapsolutizam, posebice nosioce ekonomske liberalizacije, te konstitucionalne tendencije 1859—67. U nizu autorovih poticajnih tvrdnji valja izdvojiti onu o temeljnoj razlici između liberalizma gubernamentalno-jozefinističkog tipa i zapadnoevropskog liberalizma, u položaju parlamenta i pitanju odgovornosti vlade. Pored određenih uspjeha na ekonomskom, pravnom i kulturnom planu, liberalizam u Habsburškoj Monarhiji ostao je omeđen svojom uskom socijalnom bazom i jozefinističkom orijentacijom u centralnim državnopravnim pitanjima. Lothar Höbelt (*Die Deutsch-freiheitlichen Österreichs. Bürgerliche Politik unter den Bedingungen eines katholischen Vielvölkerstaates*) razlikuje dva temeljna tipa liberalnih stranaka: napredne, koje se formiraju u oporbi prema konzervativnoj stranici, te slobodoumne, koje se javljaju kao otpor političkom katolicizmu, što je slučaj s Austrijom. Autor prikazuje socijalnu strukturu i program Njemačke slobodarske stranke napominjući kako devedesetih godina nije došlo do podjele na njemačke nacional-liberale i stare liberale, već se više radi o prebacivanju težišta na lijevo krilo stranke, kao i o sukobu periferije i metropole.

Poredba njemačkog i britanskog liberalizma dala je vrlo različite rezultate. Dok Rudolf Muhs (*Deutscher und britischer Liberalismus im Vergleich. Trägerschichten, Zielvorstellungen und Rahmenbedingungen /ca. 1830—1870/*) smatra kako se tzv. njemački vigovci nikako ne mogu porediti s britanskima jer ne uživaju isti socijalni položaj, a razlikuje ih i činjenica što britanski liberali surađuju s radikalima i uživaju podršku nonkonformista. Međutim ključna je postavka (i u tome se Muhs ne slaže s G. Eleyem) da liberalizam u Njemačkoj, u kojoj je na vlasti izvanparlamentarna monarhističko-birokratsko-militaristička elitna koalicija nije prisposodiv britanskom koji djeluje u okviru prave parlamentarne monarhije. Nasuprot Muhsu, Geoff Eley (*Liberalismus 1860—1914. Deutschland und Großbritannien im Vergleich*) zalažu se za odbacivanje interpretacije Njemačkog Carstva kao posve autoritativne tvorevine i njemačkog liberalizma kao manjkavog. U prilog svojoj tezi navodi kako je ujedinjenje Njemačke postignuće njemačkih liberala te da je time na ostacima historijskog partikularizma postvarena centralistička nacionalna država s pravnim i institucionalnim preduvjetima za razvoj industrijskog kapitalizma. Premda Eley nastoji dokazati kako ni u Velikoj Britaniji do 60-ih godina nije bila provedena liberalizacija političkog sistema jer nije bilo samostalne i koherentne liberalne stranke, nije se lako složiti s njegovim mišljenjem da se između Britanije i Njemačke radi samo o razlikama u vremenu provedbe, intenzitetu i obliku promjena, ali ne i o nepostojanju procesa društvenog prestrukturiranja. Takav pristup zanemaruje specifičnosti nastale uslijed razlika u tempu i obliku promjena. S Eleyem se ne slaže ni Wolfgang Mommsen (*Einführung. Deutscher und britischer Liberalismus. Versuch einer Bilanz*) za kojeg između britanskog i njemačkog liberalizma postoje važne razlike, a aspekti moderniteta Nje-

mačkog Carstva nisu rezultat liberalne inicijative već birokratske i državne tradicije.

U odjeljku posvećenom liberalizmu u romanskim zemljama zanimljiv je rad Heinza Gerharda Haupta (Ein soziales Milieu des nachrevolutionären Liberalismus in der französischen Provinz: Die Landbesitzer) jer pokazuje kako u Francuskoj granice između plemstva i građanstva nisu bile nepremostive i strogo definirane. Haupt se prihvatio zadatka da istraži socijalnu strukturu nosilaca liberalnih tendencija u nekim francuskim provincijalnim departmanima 20-ih godina 19. stoljeća. Istraživanje, temeljeno na izbornim listama u kojima se pored društvenog statusa upisivala i politička orijentacija pokazalo je prožimanje građansko-plemičke elite. Pitanjem slobodne trgovine u Njemačkoj i Francuskoj 40-ih i 50-ih godina 19. stoljeća bavi se Pierre Ayçoberry (Freihandelsbewegungen in Deutschland und Frankreich in den 1840er und 1850er Jahren). Pobornike slobodne trgovine klasificira u tri skupine: interesne grupe (brodovlasnici, trgovci), teoretičari i državni činovnici, pokazujući njihovu suradnju, ali i razlike. Ayçoberry s pravom zaključuje kako se ne valja previše koristiti oporbom slobodne trgovine i protekcionizma jer u stvarnosti razlike nisu bile tako značajne to više što nije uvijek moguće dokazati vezu pokreta za slobodnu trgovinu i kapitalističkih interesa. Odnos liberala i obrtnika u Francuskoj i Njemačkoj tema je rada Heinza Gerharda Haupta i Friedricha Lengera (Liberalismus und Handwerk in Frankreich und Deutschland um die Mitte des 19. Jahrhunderts). Obrtnici su zapravo spona koja srednje društvene slojeve veže s nižima i često su zapravo tranzitna postaja socijalnog uspona ili pada. Njemačko-francuska poredba, pored temeljnih sličnosti upućuje na slabiju integrativnu moć i nedostatak socijalne politike francuskog liberalizma.

Opće pregledne priloge o francuskom liberalizmu napisali su i Gerd Krumeich (Der politische Liberalismus im parlamentarischen System Frankreichs vor dem ersten Weltkrieg) i Rainer Hudemann (Politische Reform und gesellschaftlicher Status quo. Thesen zum französischen Liberalismus im 19. Jahrhundert). Pritom je Hudemannov rad složeniji jer se, poput Krumeicha, ne bavi samo političkim aspektom, već sintetizira dosego i značajke francuskog liberalizma na ekonomskom, političkom, vjerskom i socijalnom planu. Hudemann smatra: ako se evropski liberalizam može promatrati između dva pola: tendencije razvoja individualnih sloboda (uzor je Velika Britanija) i kontinentalnog liberalizma obilježenog socijalnim konzervativizmom, Francuskoj pripada medijatorski položaj.

S liberalizmom lombardsko-mletačkog područja upoznaje nas Marco Meriggi (Der Adelsliberalismus in der Lombardei und in Venetien /1815—1860/). Korijene liberalnih preobrazbi Meriggi vidi u reformama Habsburgovaca i osobito Francuza u korist centralne državne vlasti. Međutim, kako je plemstvo toga područja već rano pokazalo neke kapitalističke tendencije, uglavnom nije pružalo otpor većini civilnih reformi, nego birokratsko-centralističkim nastojanjima koja su odgovarala građanstvu demokratsko-prosvjetiteljskog karaktera. Na temelju te oporbe autor luči »liberalizam odozdo«, izvan državnog aparata i »odozgo«, no ističe kako »liberalizam odozgo« gubi utjecaj, pače i sam liberalni značaj te se recipira kao autoritarna i centra-

listićka orijentacija. Revolucija 1848. suočila je građansko-plemičku elitu sa zahtjevima demokratskog značaja i primorala je da precobrazi svoje ideje o regionalnoj državi. Ipak, zaključuje Meriggi, mada talijanska historiografija to zove »desetljećem pripreme« nacionalnog ujedinjenja, građansko-plemička elita i dalje je bila više usmjerena na razvoj vlastite regije nego na priključenje jedinstvenoj državi. U svom opsežnom radu Hartmut Ullrich (Der italienische Liberalismus von der Nationalstaatsgündung bis zum Ersten Weltkrieg) secira talijanski liberalizam od doba ujedinjenja do prvog svjetskog rata, temeljito analizirajući dosege i program pojedinih grupacija od tzv. destra storica (historijska desnica), plemićko-građanske elite evropske kulture i obzorja koja je diktirala politički razvoj do 1876. kada ju je »parlamentarnom revolucijom« smijenila ljevica — sinistra, do krize talijanskog liberalizma 1893—1900. i Giolittieve ere socijalno-liberalnih reformi. Ullrichov rad dobar je primjer novog pristupa političkoj povijesti. Naime socijalna historija ne podrazumijeva odbacivanje političke povijesti kao zastarjele, već upozorava na činjenicu da je politika tek jedan vid složene strukture. Ullrichov tekst nije faktografski niz već interpretacija političkog razvoja talijanskog liberalizma. Primjerice, tzv. parlamentarnu revoluciju autor ne vidi kao zbroj političkih događaja već i kao potiskivanje uloge države u modernizacijskom procesu.

Jean Stengers (Der belgische Liberalismus im 19. Jahrhundert) prikazao je belgijski liberalizam kao antiklerikalan i socijalno utemeljen u građanskoj klasi, ne stoga što je plemstvo bilo nesklono liberalnim idejama, nego stoga što je utjecaj katoličke crkve bio dovoljno jak da ga od njih odvratiti.

Joaquín Abellan (Der Liberalismus in Spanien 1833—1868) predstavio je španjolski liberalizam kao pokret većma oblikovan otporom karlizmu. Prema Abellanovu mišljenju španjolskim liberalizmom dominiraju dvije struje — napredna, koja se zalaže za legitimitet revolucije i opire utjecaju katoličke crkve i umjerena, obilježena historijskim konzervativizmom u nastojanju da očuva historijski ustav. Ukratko bi se moglo reći da su neuspjesi sekularizacije i opstanak tradicionalne agrarne strukture uvjetovali da tražena opcija postane ne industrijalizacija već agrarni kapitalizam.

U grupi tekstova o jugoistočnoj i istočnoj Evropi Andras Gergely (Der ungarische Adel und der Liberalismus im Vormärz) pokazuje kako staleška opozicija ugarskog plemstva prerasta u plemićki liberalizam, a prijelomnicom u tom pogledu smatra rad devet komisija koje su svojim operatima pripremile tlo za liberalno-opozicijski Sabor 1832. Društveno-političku koncepciju liberalnog plemstva Gergely označava kao udruživanje interesa, pod čime se nije razumijevala građanska jednakopravnost već zajednički dogovor slobodnih seljaka i zemljoposjednika. Autor prati i rascjep između Kossuthove tendencije demokratizacije liberalnog pokreta i umjerene struje F. Deáka koja se nakraju sporazumjela s bečkim središtem i sklopila savez s konzervativcima. Pored niza već poznatih podataka, Gergely donosi i neke zanimljive ocjene poput one o društvenom modelu ugarskih liberala kao nizu samoupravnih cjelina sposobnih za kolektivnu samopomoć. Takav model sasvim je razumljiv s obzirom na to da su županije bile organizacijskim

temeljem liberalizma. Vrednujući liberalizam u Ugarskoj do 1848. Gergely zaključuje kako on odražava predindustrijske društvene odnose.

Postnagodbenim razdobljem u Ugarskoj bavi se Istvan Dioszegi (Die Liberalen am Steuer. Der Ausbau des bürgerlichen Staatssystems in Ungarn im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts). Liberali su u tom razdoblju na vlasti i provode niz reformi koje Dioszegi prikazuje prvenstveno u vezi sa zakonodavstvom. Zakon o narodnim manjinama iz 1868. proglašava velikodušnim zakonom koji je daleko ispred svog vremena, no pitanje je da li je takav panegirički ton doista opravdan. Autoru se može prigovoriti i što spominjući Hrvatsko-ugarsku nagodbu ne upozorava na ograničen domet hrvatske autonomije i nepovoljne financijske odredbe Nagodbe, te što o Saboru Trojedne kraljevine piše kao o Zagrebačkom saboru. Premda u svojoj raščlambi modernizacijskih tendencija u postnagodbenoj Ugarskoj Dioszegi upozorava kako se stranke nisu razlikovale na temelju unutrašnjopolitičkog programa već javnopravne problematike, ipak je primjetno kako Dioszegi nije tzv. Tiszinu stranku uzeo u ozbiljan kritički rakurs propitujući njezinu liberalnost.

Program liberalnog plemstva i reformnog činovništva u Rusiji za Aleksandra II predmet je istraživanja Dietricha Beyraua (Liberaler Adel und Reformbürokratie im Rußland Alexanders II). On razlaže dualizam ruske kulture i politike kao sklonost evropskoj kulturi i tradicionalnim ruskim vrijednostima te objašnjava kako je ta dvojnost bila činitelj slabosti ruskog liberalizma jer jaz između tradicionalnog i evropskog nisu premošćivali liberali već autokratska država. Bitna razlika između stavova liberalnog plemstva i činovništva očitovala se u ulozi države kojoj su činovnici pridavali veliko značenje zamišljajući je kao bonapartističko-centralističku državu, dok se plemstvo inspiriralo britanskim idealom samouprave.

Grupu radova posvećenih jugoistočnom i istočnom evropskom prostoru zaključuje Heinz-Dietrich Löwe (Bürgertum, liberale Bewegung und gouvernementaler Liberalismus im Zarenreich um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert) prilogom o građanstvu i liberalizmu u Rusiji na prijelazu stoljeća. Kao prevladavajući oblik ruskog liberalizma autor ističe gubernamentalni liberalizam potaknut vanjskom politikom. Bitan element te varijante je autokratska država, a uloga modernizacije je da jača takvu tvorevinu, pa je Löwe nazivlje »defenzivnom modernizacijom«. Löwe smatra kako su prvi pokušaji pretežno ekonomske modernizacije završili oko 1900, da bi potom prevladalo uvjerenje o potrebi temeljitije modernizacije, koje je potpomognuto revolucijom 1905. i ratom s Japanom. On se ne ograničava na dobro poznate teze o nerazvijenosti ruskoga građanstva i posljedične deficijentnosti liberalizma nego razlaže stav pojedinih društvenih slojeva prema liberalnim idejama kao i reformske pokušaje S. Vittea i P. Stolipina.

Nije naodmet apostrofirati neka, čini mi se važna, pitanja pokrenuta u ovoj knjizi. Na prvom mjestu je svakako problem odnosa između liberalizma i građanstva te građanske kulture u širem smislu riječi. Premda uska veza liberalizma i građanstva, općenito uzevši, nije sporna, ona nije jednostavna i isključiva. Naime, pokazalo se da je socijalna struktura liberalizma složenija od građanstva, a vrlo često se može govoriti o prožimanju građansko-

-plemičke elite. S druge strane valja upozoriti i na teškoće vezane uz termin građanstvo jer se on uzima kao nešto samo po sebi jasno. Pritom se zaboravlja da se pojam odnosi i na stanovništvo slobodnih kraljevskih gradova, pretežno nesklono liberalnim idejama i zaokupljeno obranom vlastitih privilegija. U njemačkom se za takvo, još uvijek staleški profilirano građanstvo, rabi izraz »staro građanstvo« (Altbürgertum).

U raspravi o socijalnoj bazi liberalizma nezaobilazan je plemićki liberalizam. Već je napomenuto kako ni to pitanje nije jednoznačno jer ipak nije moguće zaključiti kako plemićki liberalizam supstituira građanski i uvijek upućuje na zaostalost zemlje. Na taj bi se simplificirani način onda i činovnički liberalizam mogao smatrati znakom nerazvijenosti, a u tom kontekstu bi se moglo upitati u kojoj mjeri je tzv. gubernamentalni liberalizam uopće liberalizam.

Izuzetno je važna i dilema da li je liberalizam isključivo izraz jedne klase, ili je općeemancipatorski, natklasni pokret ili možda oboje? U tom pogledu čini se prikladnim pristup koji upućuje na složenost i transformativnost liberalizma kao historijske pojave podložne mijenama i dvojnost samih liberalnih ciljeva: emancipacije od starog i integracije u novo. Tako bi se moglo reći da je liberalizam u početku, u oporbi prema starom, doista i bio promicateljem općih, a ne samo klasnih interesa, no u trenutku kad je staro valjalo zamijeniti novim, pokazalo se da je nova integracija osmišljena prema mjeri jedne klase — građanstva, kojoj se pridružio i dio plemstva.

Neizbježna je i rasprava o liberalizmu i nacionalnom ujedinjenju. Mada je nacionalno pitanje djelovalo poticajno, kao vezivno tkivo njemačkog liberalizma, negativno se odrazilo na liberalni program jer je u drugi plan potisnulo građanske slobode i socijalnu problematiku. Tako su njemački liberali nacionalno ujedinjenje pretpostavili slobodarskom programu. Moguća je i poredba s hrvatskim prostorom 1848—49. gdje je otpor Mađarima suzio mogućnosti djelovanja hrvatskih liberala jer su se našli u pokretu socijalno i politički širem od liberalizma.

Ne manje intrigantno je pitanje odnosa između države i društva. Je li riječ o subordinaciji ili koordinaciji? Zavisi li taj odnos od tipa državne organizacije? Možda bi bilo najprimjerenije odluku donositi od slučaja do slučaja jer premda B. Vogel koristi argumente da dokaže kako je država u njemačkom prostoru napoleonskog doba bila i socijalnim fenomenom, nije se teško složiti s H.-H. Brandtom koji neoapsolutistički državni aparat smatra suprotstavljenim društvu. Uostalom, dovoljno se prisjetiti neoapsolutističke »modernizacije izvana«, djelomične modernizacije koju je bečko središte nametalo pojedinim krunovinama ne vodeći računa o stupnju njihova razvoja i njihovim potrebama, da bi se konstatiralo kako je »modernizacija izvana« ipak tvorevina državne vlasti.

Bez imalo pretjerivanja može se utvrditi da je *Liberalizam u 19. stoljeću* iznimno značajna knjiga i rezultat uspješna istraživačkog projekta. Njezino značenje ogleda se u činjenici što je liberalizam interpretiran u historijskom kontekstu. S druge strane, projekt je izbjegao opasnost zatvaranja u granice njemačkog prostora, pa se njemački liberalizam vrednuje u evropskom okvi-

ru. Takvo, naizgled jednostavno provedivo rješenje bilo je presudno za uspjeh istraživanja jer je znanstvenike odvratilo kako od preopćenitih rasprava o jedinstvenim i općim liberalnim načelima tako i od pre naglašavanja specifičnosti liberalizma u pojedinim zemljama. Zato ova knjiga u najboljoj maniri socijalne historije pokazuje njezine domete i prednosti, razlažući liberalizam ne samo kao politički program i pokret već u krajnjoj liniji kao socijalni fenomen organski vezan uz društvo u kojem se razvija. Takav pristup važan je zbog činjenice što se o liberalizmu često raspravlja na historiji neprimjeren način. Preciznije rečeno, on se razmatra pretežno na ideološkoj razini, a da se ne analiziraju konkretna postvarenja liberalnih ideologema. Tako se liberalne težnje vrednuju na temelju proklamiranog, a ne i ostvarenog. Nije potrebno upozoravati kako je u gotovo svim evropskim zemljama postojao veći ili manji nesklad između općeprihvaćenih liberalnih ideja i konkretnih poteza liberala u praksi. Upravo taj nerazmjer upućuje na socijalnu strukturiranost liberalizma. Na kraju, moglo bi se rezimirati kako je liberalizam u ovoj knjizi interpretiran kao složena i ambivalentna pojava obilježena emancipatorskom tendencijom ka slobodama i napretku za sve ljude, ali i ekskluzivnošću koja dopušta da liberalni ideal bude dostupan isključivo građansko-plemičkoj eliti. Tako su se proklamirane slobode i prava podvojile na one u sadašnjici, predviđene samo za elitu, i one u budućnosti, dostupne i nižim društvenim slojevima koji će uslijed općeg napretka steći preduvjete (imetak, obrazovanje) potrebne da steknu slobode i prava.

Iskra Iveljić

**BÜRGERTUM IM 19. JAHRHUNDERT. DEUTSCHLAND
IM EUROPÄISCHEN VERGLEICH, I—III, ur. Jürgen Kocka, München 1988,
Deutscher Taschenbuch Verlag.**

Svesci o »Građanstvu u 19. stoljeću i Njemačkoj u evropskoj usporedbi« pokušavaju odgovoriti na pitanje što je zapravo »građanstvo« koje obilježava evropsko 19. stoljeće, od kojih se slojeva sastoji, što je to »građansko društvo« i što je »građanski način života«. Zbog različitosti društvenih struktura, geografskih i političkih prostora te povijesnih ritmova, odgovori sudionikâ međunarodnoga projekta su vrlo različiti i baš zbog toga nam mogu posredovati dragocjene spoznaje. U središtu pažnje su posebna obilježja njemačkoga građanstva, ali uvijek u usporedbi s drugim, najviše zapadnoevropskim zemljama.

Splet problema je vrlo širok, i to kronološki (od 18. stoljeća do 1918) i prema istraživačkim pitanjima. O rezultatima već sada postoje različita mišljenja pa je upravo u toku međunarodna diskusija na znanstvenim skupovima a ima već i reakcija u nekim izdanjima. Moj izvještaj ne može obavijestiti o svim novim aspektima što ih je izložio ovaj projekt. Zato sam se odlučila na kratki sažetak onih pitanja za koja smatram da su najzanimljivija za istraživanje građanstva u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Kao orijentacija poslužio mi je uvodni tekst J. Kocke koji nije samo urednik ovih svezaka

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH